

יצחק אורפז עם בתו טלילה (מארכיון המערכת)

ללא קירות, על גגות תל-אביב

ספרו של רן יגיל אורפז - ספר לאדם אחד, המוגדר "מונוגרפיה חופשית" (עמדה, 2018), כתוב באמת במתכונת של בר חופשי עם מבחר מנות שונות: שיחות עם אורפז ועליו (עם המבקרים אורציון ברטנא וגבריאל מוקד); טיוטות מהירות (המכונות בפיו jottings) על ארבע מיצירותיו; ניתוח נרחב של הרומן מסע דניאל; פירוש ספרותי ברוח "הצליין החילוני" לסיפור "השחייין" מאת הסופר האמריקני ג'ון צ'יבר; סיפור מקורי של רן יגיל עצמו "מעשה הבורגני הדחייין", שהוא כדבריו "סיפור אורפזי משלי" ועוד. לא כל החלקים שווים וכל קורא יכול לברור לו על פי העדפותיו.

מה שברור הוא שרן יגיל אוהב מאוד את אורפז האדם ומעריך מאוד את אורפז הסופר, מן המודרניסטים המקוריים בספרותנו. במקומות רבים בספר הוא מעיד על כך. למשל, בסיכום מסע דניאל נכתב "אורפז בתודעתי ובדמי" (עמ' 203); במקום אחר (jottings על עור בעוד עור) הוא כותב "אורפז השפיע עלי כל כך ולא ידעתי" (עמ' 45); השפעה זו לא נעלמה מעיני אורפז עצמו. יגיל מספר שכאשר הביא לו לקרוא את סיפורו "מעשה הבורגני הדחייין", אמר לו אורפז: "יפה דגמת אותי. מרגישים את 'נמלים' ואת 'הזיית יום קיץ'. למה לא תכתוב את עצמך. סיפור משלך." יגיל מעיר "מאוד נעלבת. עד היום אני חושב שהסיפור טוב ויש בו הרבה ממני דרך אורפז" (עמ' 184). כלומר, מה שאורפז סבור היה שיש בו משום חיקוי, בעיני יגיל הוא הזדהות עמוקה עמו.

למעשה, כפי שיגיל מספר בפתח הספר, אני הוא שגרמתי לחיבור בין השניים. היה זה בעת ששימשתי כעורך בהוצאת גוונים ורן עבד בהוצאה. מתוך הכרות אישית עם אורפז (שנינו עבדנו כעורכי לילה ב'על המשמר') ביקשתי להוציא ספר מסיפוריו. אורפז נעתר וספרו האחרון שראה אור בדפוס היה לילה בסנטה פאולינה (גוונים, 1997). יגיל היה איש הקשר עמו, ושם, אני מניח, נקשרה הידידות ביניהם.

דבר מעניין התברר לי בקריאת המונוגרפיה; החלקים המרשימים שבה, לטעמי, הם לא בהכרח הניתוחים הספרותיים, החשובים כשלעצמם, אלא הסיפורים שמספר אורפז ליגיל ושיגיל מספר לנו. כנראה שאין דבר חזק ורב רושם מסיפור טוב המסופר כהלכה, אפילו באקראי. ואורפז ידע לספר ורן ידע

למסור. (גם ברטנא ומוקד הם בעלי אבחנות מובהקות שכאלה). אתמקד, אפוא, באחד מהן.

אורפז ויגיל נהגו להיפגש בקפה, לנדוור סמוך למקום מגוריו של אורפז בכיכר רבין בתל-אביב. (אורפז היה אז בן שמונים ושבע, כשבע שנים לפני מותו ב-2015). יגיל מצטט את דברי אורפז ותוכף להם פירוש חופשי משלו, במעין מארג משולב המאפיין את סגנון המונוגרפיה החופשית. כך למשל נפתח הספר:

אני נפגש עם יצחק אורפז בקפה לנדוור. הוא מתיישב קרוב לזכוכית, סמוך לדלת הכניסה. "תמיד חיפשתי חלון" הוא אומר. "להסתכל מי בא, מי עובר ולברוח אם ארגיש צורך ללכת מכאן". אני חושב על האישה הגדולה, האם הענקית, המופיעה כמוטיב חוזר בסיפורים, בנובלות וברומנים שלו, זו שעומדת ליד החלון ומביטה אל העמקים הגדולים. כאקזיסטנציאליסט נאמן אורפז איננו סומך על שום כוח עליון או תחתון. הוא סומך רק על עצמו. ואם צריך לצאת בעוד שנייה מהקפה אל הדרך הגדולה של 'הצליין החילוני', כפי שהיטיב להגדירה בספריו ובמסותיו - אותו עולה רגל ל'אִיִּנְמִקְשִׁי לְשׁוֹמְהִיכֵל - קמים ויוצאים. העיקר לשמור על החרות, חרות החשיבה והפעולה. אכן תלמיד נאמן של ז'אן-פול סארטר ואלבר קאמי. (עמ' 5)

פסקת הפתיחה מאזכרת את רוב נושאי הספר שבהם יעסוק בהמשך: אורפז האדם "המתיישב סמוך לדלת", דמות האישה ביצירתו "העומדת ליד החלון", משנתו האקזיסטנציאליסטית שנוסחה בספרו המסאי הצליין החילוני והשפעתם הגדולה של סארטר וקאמי עליו (אותה מדגיש, לדעתי, יגיל קצת יותר מדי). הדברים שמספר אורפז ליגיל מחייו, קטנים כגדולים, מאלפים ביותר, אולם, כאמור, לא אוכל להעלות כאן, אלא רק אחרים מהם.

בטיילו בפיג'מה על מדשאות בית החולים, הכל התבהר לו: "חשתי גועל מן הצבא. מן הפקודים. מן המפקדים. נעשיתי קצין בעל כורחי ועכשיו גבה ממני הדבר מחיר נפשי. החלה הבחילה המפורסמת של סארטר בגופי. בתחילה חשבו הרופאים שיש לי סרטן. חשתי בושה על כך שגופי בוגד בי. מגיב בצורה קיצונית, פיזית ממש, לצבא ההגנה לישראל. זאת היתה תגובה פסיכוסומטית, אני ידעתי זאת והרופאים לא. הצטברות נוראה מבפנים. ואז המערכת קרסה" (עמ' 36, 37).

עולמו נהפך עליו ועולם רוחני חדש הבקיע מתוכו. ממרחק השנים הוא מכיר בכך. "היום אני יודע זאת בדעכה, כשאני חושב על הדברים ממרחק השנים. פנים וחוץ חד הם. בתחילה יש מרידות קטנות של הגוף ואז המהפכה מגיעה לעיר הבירה והגוף כולו קורס. ככה כנראה נולד סופר: הרומן הראשון שלו, עור בעד עור שהופיע בהוצאת מסדה ב־1962, עוסק בתקופה זאת בחייו. בפרק jottings בעקבות 'עור בעד עור' (שבו, וגם בפרקים אחרים אחרים, מגלה יגיל בקיאות עצומה בספרות העברית והזרה כדי לחשוף כל ברל השוואה והשפעה) הוא כותב, כי הגיבור מומו בורח, לוחם, הורג, לוקה בהלם קרב. על העטיפה מופיע איור של יוסל ברגנר, זוג רגליים בתנועה. שנים לפני שכתב את הצליין החילוני חש ברגנר כי "אורפו נע בעולם בלי קירות ובלי גג מעל ראשו. כל רעיונותיו המאוחזרים כבר מצויים בו בשלב עוברי" (עמ' 38). השם "עור בעד עור" לקוח מדברי השטן לאלוהים בספר איוב "ויען השטן את אלוהים ויאמר עור בעד עורו וכל אשר לאיש יתן בעד נפשו" (ב ד). משמעו מידה כנגד מידה, ואף יותר. אדם מוכן לתת כל אשר לו תמורת הצלת נפשו. אבל ברומן יש לכך משמעות קונקרטית של עור ממש. "עור בעד עור. הגיבור מגיע למחלקת העור עם בעיה קשה, עור החיילים, בשר התותחנים שמתו במלחמה, פיסות העור שינקרו העיטים בסוף הרומן הזה. (יגיל כורך אותו עם סיפור בשם "עיטים" של קניוק). לכל זה יש מחיר, אלה שנשארו לחיות, לוקים בנפשם, סובלים מעורם עור בעד עור. אורפו עצמו היה שם, במחלקת העור בבית החולים" (עמ' 42).

עמודים מעטים לאחר מכן חוזר אורפו בסיפורו ליגיל לנושא מחלת העור והאשפוז. ניכר שהוא רואה בכך תקופה מכוונת, שבה השתנו חייו מן הקצה אל הקצה. לדעתי הדברים שהוא מספר כאן הם משיאיו של הספר:

אני זוכר את האשפוז ההוא במחלקת העור. הוא נצרב בגופי ובנשמת. בינתיים עבר חודש. הפצעים נעלמו לי ולא ידעו מה יש לי. סגן אלוף ציפורסקי (אינני זוכר את שמו ורק דמותו נחרתה בזכרוני כמין עוף גדול), מפקד מחלקת חיילים מאושפזים, לקח אותי לשיחת עידוד שבה חזר על המילים והמשפטים: אחריות, בגרות, אתה רב סרן בתותחנים, יש לך תפקיד חשוב. אני צריך לשחרר אותך ואיני יודע מה לכתוב. הבנתי את מצבי ונפגעתי עוד יותר. אני חליתי בקול, בגרון, כי התפקיד שלי היה בקול, בגרון, לתת פקודות לאחרים. מידה כנגד מידה. עור בעד עור (עמ' 47).

אורפו מבין וגם אומר כי "נענש" במקום שבו "חטא", כביכול,

בחרתי להתמקד בתיאור הולדתו של הסופר מתוך דמותו של החייל והקצין. יצחק אוורבוך-אורפו נולד בעיירה האוקראינית זינקוב ב־1921 או 1923. אחר כך בעקבות המהפכה הרוסית עקרה המשפחה לבית סבו בבסרביה. תמונות מן העיירות הללו יופיעו לימים בספרו רב היופי רחוב הטומוז'נה. על אביו שהיה איש תמים ובעל לא מוצלח, שהיתה לו חנות נייר וכלי כתיבה שנפתחה בכספי חמותו העשירה, הוא מספר: "אצל אבא זה הלך ככה. אם נכנס לקוח היה אבא אומר לו. אצלי זה עולה ככה וככה, אולם שני רחובות מאכן יש יותר בזול" (עמ' 9). ילדותו ונערותו המסופרים בפרק זה ("הילד המתרוצץ והחייל החושב") משעשעים ומופלאים, אולם אני מדלג היישר אל עלייתו ארצה, והיותו לימים סופר. אורפו עלה לארץ לברו ב־1938 בן שבע-עשרה (או חמש-עשרה). הגיע לכפר הנוער שפיה, אחר כך הצטרף לגרעין קיבוץ יסעור במגדיאל, אך המשיך לנדוד ולהתגלגל "חסר שקט וחסר מנוחה, מסתובב בעולם בלי קירות", עד גיוסו לבריגדה ולצה"ל; הוא לחם במלחמת השחרור ובמלחמת סיני והגיע לדרגת רב סרן בחיל התותחנים בצבא הקבע. על תקופה זו כותב יגיל באמצע את מושג הכרונוטופ (רצף זמן-מקום-מרחב) של באכטין. לדבריו אורפו נע מן הכרונוטופ הכפרי קיבוצי של הארץ, הכולל את הצבא והמתואר בסיפוריו "עשב פרא", "עור בעד עור", "נמרוד גיבור ציד", אל עבר הכרונוטופ העירוני אורבני של שנות השישים, כשחי כאיש בודד על גגות תל-אביב, המתואר בנובלות "מות ליסאנדה", "נמלים", "מדרגה צרה".

האמת היא שהיעשותו של אורפו לסופר בעל מודעות ושליחות עמוקה כל כך, לא היתה פשוטה כל עיקר. אמנם את סיפורו הראשון כתב כחייל בצבא מבלי לייחס לו חשיבות רבה מדי. "הייתי קצין בצבא צעיר שנולד זה עתה, וכשבאתי הביתה לא רציתי שאשתי תטיל על עור משימות (היו אלה נישואיו הראשונים). הייתי נשכב על הערסל בחוץ ואומר לאשתי שעלי למלא כל מיני דוחות וטפסים. שכבתי שם על הערסל וכתבתי סיפור. משהשלמתי אותו שלחתי לשבועון 'במחנה' לתחרות הסיפור הקצר. הוא זכה ופורסם בשבועון ביולי 1949. זה היה הסיפור הראשון שלי. אחר כך לא כינסתי אותו בשום מקום, כי היה זה מעשה בוסר שנולד בערסל" (עמ' 35).

הפיכתו לסופר של ממש היתה דרמטית הרבה יותר. "הצבא היה סינקדוכה (אפיון דבר באמצעות פרט ממנו) טראומטית עבור אורפו", כותב יגיל. אחרי מלחמת סיני בחמישים ושש אושפז אורפו בתל השומר. "היו לי פצעים בפה. הייתי מאושפז במחלקת עור. לבוש פיג'מה. זאת היתה טלטה. איש לא יודע מה היה לי. פצעים לבנים נוראים בגרון וסביבם הכל אדום" (עמ' 36). הוא כבר היה נשוי אז בשנית, ואב לתאומות. המצב היה מביך עבורו. "רציתי להיות צבר אמיתי באותן שנים. ראיתי עצמי כצבר אמיתי. לכתוב סיפורים היה בעיני רכרוכי. הייתי בחברת מפקדי סוללות תותחנים. התביישתי מהם. יצירה שווה בכינות. רומנטיקה. אבל לא יכולתי שלא לעשות זאת. הסיפורים בקעו מתוכי. זה לא משהו רוחני בכלל, זה צורך" (שם). אורפו מרגיש שהגיע עד משבר. שאינו יכול להמשיך עוד באורח חייו הצבאי.

בקולו ובגרוננו, באיבר הפיקוד שלו, שהתקומם נגד עצמו. הוא מבקש מהרופא, סגן אלוף ציפורסקי, שיכתוב במכתב השחרור שלו כ"ל - כושר לקוי, שמשמעותו שחרור מן השירות, והרופא אכן עשה זאת. מצד אחד חש בושה ומצד שני שחרור גדול.

כאן חלה התפנית האמיתית. מסופר של ימי ראשון, הפכתי את הכתיבה למשימת חיים ולמטרה, שבה אהיה כל חיי בדרך, כל חיי במדבר הספרות, ארבעים שנה. משימת החיים שלי היא לכתוב. היה עלי לגמור עם הצבא, למלט את נפשי. על הפרנסה לא חשבתי, רק על הכתיבה. הייתי מאושר. סוף סוף מצאתי את עצמי. אזרח בריפובליקה של המילים. כבר חלמתי לחיות כך, ללא קירות על גגות תל אביב. כך ישבתי וכתבתי את הסיפור 'עשב פרא' ואת שאר הסיפורים. כך נולד הקובץ הראשון שלי. אני אוהב את 'עשב פרא' עד היום אף כי יש בו משהו בוסרי. אני יודע שהמבקרים לא כל כך מחשיבים את הקובץ הזה שנראה להם כמו סיפורי חיילים מיושן. אבל זה לא נכון. זה בוסרי אבל בעל ערך במסע. זאת הפעם הראשונה שבה אני הייתי אני ולא אף אחד אחר. הסיפור 'עשב פרא' של שמו נקרא הספר, התפרסם לראשונה בירחון 'קשת' של אהרון אמיר ב-1958. אושר עילאי (עמ' 48-49).

זו הייתה התחלת דרכו כסופר. ואידך זיל גמור.

שירה עמידה

יפה עשו העורכים של נבחרים (הקיבוץ המאוחד 2019), הדרה לזר וניסים קלדרון, שהביאו מבחר מעשרים ספרי השירה של אורי ברנשטיין שהלך לעולמו ב-2017. מבחר המאפשר לשוב ולקרוא בשיריו, מה שלא היינו עושים, מן הסתם, לולא המבחר הזה. וכך ניתן להיווכח שוב עד כמה ברנשטיין הוא משורר משובח, העומד במבחן הזמן. זהו תענוג גדול לפגוש משורר כה מודע לעצמו, היודע מהי שירה וכיצד לכתובה, אשר אין אצלו מילה מיותרת או סתמית, אלא הכל מנומק ונכון. עם זאת צריך לומר בגלוי, כי דווקא השירה הזאת הבנויה לתלפיות, לא תמיד הותירה לי סדק להיכנס בין שורותיה. אף כי ברובה זו שירת אהבה, הרי זו אהבה מורכבת וקשה. עכשיו במבט על על פני עשרים מספריו אני יכול לומר כי התרגשתי בעיקר מספריו האחרונים (מי שהוא, פני הימים, שניהם מ-2014) וכן משיריים "מן העיזבון". בשיריים אלה ברנשטיין המהוקצע, הגאה, גבה הלב לעתים, חושף גם את חולשותיו האנושיות.

אחד מספריו עזי הביטוי הוא ספרו עם מוות (1982) על מות אמו. גם בספר זה מפגיין ברנשטיין (הצעיר) קשיחות לא מעטה בעומרו מול מיטתה בבית החולים. הוא כותב: "ראשך המתנתק נשא לו, גלגלתי/ מעל ארצות אנוש, זומם, תמיד זומם/ שלא לתת דבר, לקחת חלק/ בשלם של אחרים" (ומה את מטכסת שם כשערב, 58). הוא מכיר במה שקיבל מאמו, אבל נאטם מולה: "הקניתי לי פח דבור/ המגונן על כל היקר לי/ אבל אינני יכול להגיד אהבה" (אני שב למילים, מנסה לומר, עמ' 69). שיר חזק וקשה הוא שיר הסיום בספר זה.

כשיצאה נשמתך

כְּשִׁיִצֵּאָה נִשְׁמַתְךָ
נִשְׂאָר גּוֹף גְּדוֹל מְמַדִּים,
כְּמוֹ פֶּשֶׁט וְהִתְרַחַב הַבָּשָׂר,
כְּמוֹ הֵיטָה לּוֹ חֲרוֹת בְּלִי תוֹעֵלָת.

שָׁבוּ לְךָ פְּנֵי נְעוּרַיִם
לְצַרְךָ מְפֹלָא מִמֶּנִּי.
דְּמָמָה דְּקָה עֲמָדָה,
עַד עֵתָה לֹא יִדְעֵתִי מֶה רַב
הֲרַעַשׂ שְׁעוֹשָׂה נִשְׁמָה. (עמ' 70)

אם נדלג עתה 32 שנים קדימה לספרו פני הימים (2014) נוכל לקרוא בו את השורות הבאות בשיר 'בקשה על ההמשך' (232): "שָׁנִים הִרְבֵּה סִמְכֵתִי אוֹתָךְ. עֲכָשִׁיו/ אֲנִי רַק מְשַׁעֲנֵת קִנְה רְצוֹן.../ מְאוֹם לֹא נִשְׂאָר מִן הַתְּשׁוּקָה/ שְׁבֵה הַתְּהוֹלְלָנוּ יַחְדָּיו, מְאוֹם/ מִן הָעֶרְגָה הַטְּמִירָה זֶה לְזֶה.../ אֲבָל הָאֲהָבָה, גַּם פְּנֵי שְׁנֵשְׂאָרָה לָנוּ/ עֲדִין מַחְצִיפָה פְּנִים מוֹל הַמָּוֶת/ הַעוֹמֵד לוֹ, מְדַר וּמַחֲכָה בְּצַד"

הגבר הסמכותי, החזק, הגאה על כי "שנים הרבה סמכתי אותך" מודה כי עכשיו הוא "משענת קנה רצון". זו הודאה מעוררת אמפתיה, אצל מי שכה נזהר ממנה בשיריו. גם "מן התשוקה שבה התהוללנו יחדיו" ו"מן הערגה הטמירה זה לזה", הממלאת עמודים רבים בספר, "מאום לא נשאר" כדבריו. מלבד "האהבה" הצרופה, הרוחנית, אשר "עדין מחציפה פנים מול המוות". בשיר נוגע ללב, ללא כותרת, בספר מי שהוא מאותה שנה (2014) הוא כותב:

"וּכְשִׁירְךָ אֶל בֵּין מִתִּיו, פּוֹסֵעַ בְּבִטְחָה/ עַל פְּנֵי מְרֻצְפוֹת מִנְתְּצוֹת/
חֵשׁ שְׂבָא הַבִּיטָה, שְׂכָאן הֵנוּ אֲצִלוֹ/ כְּבִעַת יְלִדוֹתוֹ, בְּרַחוּב קִטָּן
בְּתֵל־אֲבִיב, שְׁעוֹד כְּלָה רַק מְגֵרְשִׁים רִיקִים/ וְכֶרֶם פֶּה אוֹ שֵׁם/
וּכְשִׁירְךָ אֶל בֵּין מִתִּיו, מִפִּיר וּמְבִרְךָ/ אֵת זֶה אוֹ זֶה, יִרְדָּה עָלָיו
שְׁלֹת הַנְּקֻבְרִים" (עמ' 220)

דווקא שיר צנוע זה הוא אחד המרגשים בספר. האיש בזקנתו יורד אל נחלת הקברים של משפחתו, אביו ואמו (שאת מותם ציין בפרקים אחרים) וחש כאילו שב הביתה, אל "רחוב קטן בתל-אביב" הישנה, שעודה "מגרשים ריקים וכרם", אל המקום "שכאן הנו אצלו", כלומר במקומו שלו, ושם בין מתיו ומכריו הוא חש כי יורדת עליו שלוותו.

ארבעה-עשר שירים מן העיזבון, חסרי כותרת כולם, הרואים כאן אור לראשונה, גם הם חזקים ומרגשים. בכל אחד מהם תוכל למצוא איזו תובנה מעמיקה. באחד, למשל, נכתב "האהבה עצמה/ חמקה כציפור נפחדת/ אבל זיכרונותיה נותרו גדולים ממנה" (234); בשיר אחר "הבוקר הזה זהוב וסתוי, ובא/ דווקא תור המחשבות הטובות/ הבונות עולם שבו זהים/ הזיכרון והתקווה" (עמ' 236); או "אך זכור שבקצה הגן פורחים ורדים/, זכור שיש קצה באיזה גן/ שבו מתמידים הוורדים" (עמ' 238). גם בהיותו עתה זנוח ונידח נשמר בדעתו איזה איוון קלאסי